

शेतातील पिकांवर किटकनाशकांची
फवारणी करताना शेतमालक व शेतमजूर
यांना विषबाधा होऊ नये म्हणून
करावयाच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना-

महाराष्ट्र शासन

कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक: सीपीएस- १११७/प्र.क्र.१९३/१७-अ,
मंत्रालय, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मादाम कामा मार्ग, मुंबई ४०००३२.
दिनांक :- १२ ऑक्टोबर, २०१७

संदर्भ :- कृषी व पशु विभाग शासन अधिसूचना क्रमांक: एसीटी १७७६/१९०९७ /
५-अ, दिनांक : १६ मे, १९८०.

शासन परिपत्रक

किटकनाशक अधिनियम १९६८ च्या कलम २६ व केंद्र शासनाचे आदेश क्रमांक जीएसआर ४७-ई दिनांक १७/०२/१९८० अनुसार किटकनाशकांचा वापर व हाताळणीच्या अनुषंगाने विषबाधा झाल्यास, अशा प्रकरणात अहवाल सादर करण्यासाठी अधिकाऱ्यांना प्राधिकृत करण्यासंदर्भात अधिसूचना काढण्याचा अधिकार राज्य शासनाला आहे. त्यानुषंगाने, राज्य शासनाने अधिसूचना क्रमांक-एसीटी १७७६/१९०९७/५-अ, दिनांक १६/०५/१९८० निर्गमित केलेली आहे. सदर अधिसूचनेअन्वये सर्व जिल्हा परिषदांचे प्रभारी जिल्हा आरोग्य अधिकारी, सर्व जिल्हा शल्यचिकित्सक, सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे प्रभारी वैद्यकीय अधिकारी, सर्व हिवताप (मलेरिया) अधिकारी, सर्व पोलिस ठाण्यांचे प्रभारी अधिकारी, सर्व क्षेत्रीय (Range) वन अधिकारी, सर्व पशुशल्य चिकित्सक (प्राण्यांच्या विषबाधेच्या प्रकरणात), सर्व नोंदणीकृत खाजगी वैद्यकीय रुग्णालयांचे, दवाखान्यांचे व नर्सिंग होम्सचे वैद्यकीय व्यावसायिक, सर्व जिल्हा परिषदांचे गट विकास अधिकारी, सर्व जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी, सर्व जिल्हा परिषदांचे कृषी विकास अधिकारी, सर्व उपविभागीय कृषी अधिकारी, सर्व तालुका कृषी अधिकारी, सर्व मंडळ कृषी अधिकारी यांना, किटकनाशकांच्या वापर व हाताळणीच्या अनुषंगाने विषबाधा झाल्याप्रकरणी शासनाला अहवाल सादर करण्यासाठी प्राधिकृत करण्यात आलेले आहे. सदर प्राधिकृत अधिकाऱ्यांनी मुख्य पीक संरक्षक अधिकारी (चीफ प्लान्ट प्रोटेक्शन ऑफिसर), महाराष्ट्र राज्य, मध्यवर्ती इमारत (सेंट्रल बिल्डींग), पुणे ४११००१ यांना विषबाधा प्रकरणाचा अहवाल देणे बंधनकारक आहे. तथापि, यवतमाळ जिल्ह्यात कापूस व सोयाबीन पिकावर किटकनाशकांची फवारणी करताना शेतकरी व शेतमजुरांना विषबाधा होण्याच्या घटना दिनांक ६ जुलै, २०१७ पासून सुरु असूनही, तसेच, सदर प्रकरणात काही शेतकरी/ शेतमजूर यांचा मृत्यू झालेला असूनही ३० सप्टेंबर, २०१७ पर्यंत नमूद प्राधिकृत अधिकाऱ्यांपैकी कोणीही शासनाला अहवाल सादर केलेला नसल्याचे आढळून आलेले आहे. यासंदर्भात, शासनाला वेळीच अवगत करण्यात आले असते तर, वेळीच प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करून, शेतकरी व शेतमजुरांचे प्रबोधन करून, त्यांच्यामध्ये जागृती करून भविष्यातील संभाव्य घटना टाळण्यासंदर्भात सर्व शासकीय यंत्रणांमार्फत प्रयत्न करणे शक्य झाले असते.

शासनाने दिनांक ५/१०/२०१७ रोजी झालेल्या मंत्रीमंडळ बैठकीत यवतमाळ जिल्ह्यातील शेतकरी व शेतमजुरांना किटकनाशकांची फवारणी करताना झालेल्या विषबाधेच्या अनुषंगाने

घेतलेल्या निर्णयांबाबत सर्व संबंधितांना आवश्यक ते निर्देश समक्रमांकाच्या दिनांक ५/१०/२०१७ च्या पत्रान्वये देण्यात आलेले आहेत.

तसेच, शेतकरी व शेतमजूर यांनी किटकनाशकांची फवारणी करताना घ्यावयाच्या खबरदारी संदर्भात मार्गदर्शक सूचनासुध्दा माहिती व जनसंपर्क विभागामार्फत प्रसिध्दीस देण्यात आलेल्या आहेत. किटकनाशक अधिनियम १९६८ व किटकनाशक नियम १९७१ मधील तरतूदींच्या अनुषंगाने विषबाधा न होण्याकरीता प्रतिबंधात्मक स्वरूपाची व विषबाधा झाल्यानंतर प्रथमोपचार व अन्य उपचारांबाबत आवश्यक ती कार्यवाही करून संभाव्य विषबाधा व जिवितहानी टाळण्याकरीता आवश्यक त्या सूचना सर्व क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांच्या निदर्शनास आणण्यासाठी खालीलप्रमाणे पुन्हा उदधृत करण्यात येत आहेत.

१. किटकनाशकांची फवारणी करताना सर्व शेतकरी (भूधारक/ शेतमालक) व शेतमजूर यांनी प्रतिबंधात्मक किटचा म्हणजेच हातमोजे, चष्मा, मास्क, टोपी, अॅप्रॉन, बुट, इत्यादींचा वापर कटाक्षाने करावा.
२. किटकनाशकांची फवारणी शेतमजूरामार्फत केली जात असताना शेतमजूराना संरक्षक किट पुरवून, त्यांना आवश्यक त्या सूचना देण्याची नैतिक व कायदेशीर जबाबदारी शेतमालकाची आहे. त्यानुषंगाने शेतमालकाने नैतिक व कायदेशीर जबाबदारी पूर्ण पाडावी, जेणेकरून, संभाव्य शारिरीक व जिवित हानी टाळता येईल.
३. शेतमालकाने किटकनाशकांची फवारणी करताना स्वतःला, घरातील कुटुंबियांना अथवा शेतमजूराना विषबाधा झाल्यास प्रथमोपचार करण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रथमोपचाराचे साहित्य शेतावर उपलब्ध ठेवावे.
४. पिकावर किटकनाशकांची फवारणी करताना शक्यतो सकाळच्या सत्रात वारे नसताना करावी. कारण उष्ण, दमट व प्रखर उन्हामध्ये किटकनाशकाशी संपर्क आल्यास शरीरात विष भिणण्याची प्रक्रिया वेगाने होऊ शकते.
५. पिकावर किटकनाशकांची फवारणी करताना फवारणी करणाऱ्या व्यक्तीने वारे वाहणाऱ्या दिशेला तोंड करून फवारणी करावी. वारे वाहण्याच्या विरुद्ध दिशेला तोंड करून किटकनाशकांची फवारणी केल्यास किटकनाशकाचा फवारा मोठ्या प्रमाणात शरीरावर पडून शरीरात विष भिणण्याची शक्यता असते.
६. पिकावर किटकनाशकांची फवारणी करताना जवळपास अन्य व्यक्ती अथवा जनाने यांची उपस्थिती असणार नाही याबाबत आवश्यक ती काळजी घ्यावी.
७. किटकनाशकांपैकी ऑर्गेनोफॉस्फोरस अथवा कार्बामेट अथवा क्लोरिन गटातील किटकनाशके (उदा. प्रोफॅनोफॉस, प्रोफॅनोफॉस + सायपरमेथ्रीन यांचे मिश्रण, मोनोक्रोटोफॉस, डायफेन्थुरॉन, इत्यादी.) ही जहाल असल्याने त्यांच्या फवारणीच्यावेळी आवश्यक ती खबरदारी न चुकता घेण्यात यावी.
८. किटकनाशकांची फवारणी करताना त्यासोबत कंपनीकडून प्राप्त झालेल्या माहिती पत्रकातील सूचनांचे काटेकोरपणे पालन करण्यात यावे, तसेच, किटकनाशकांचे पाण्यामध्ये मिश्रण तयार करताना कंपनीने घालून दिलेल्या

- प्रमाणानुसारच मिश्रण तयार करावे. विहित प्रमाणापेक्षा पाण्यामध्ये किटकनाशकांची जास्त मात्रा झाल्यास पिकांना, तसेच, जिवितास धोका वाढतो, ही बाब विचारात घ्यावी.
९. किटकनाशकांची फवारणी करताना शेतमालकाला स्वतःला विषबाधा झाल्यास त्याने तात्काळ प्रथमोपचार घ्यावेत. तसेच, शेतमजूर अथवा अन्य व्यक्तीस विषबाधा झाल्यास त्यांच्यावर तात्काळ प्रथमोपचार करावेत. प्रथमोपचारानंतर स्वतः अथवा संबंधित शेतमजूराला / व्यक्तीला तात्काळ जवळच्या शासकीय अथवा खाजगी रुग्णालयात दाखल करून उपचार घ्यावेत.
१०. शेतमालकाने, माणूसकी व सामाजिक कर्तव्याचे भान ठेवून विषबाधेच्या घटनेची माहिती, कृषी सहाय्यकाला अथवा पंचायत समितीच्या कृषी अधिकाऱ्याला अथवा तहसिलदार यांना अथवा पोलिस ठाणे अंमलदारास अथवा आरोग्य अधिकाऱ्याला अथवा जिल्हा परिषदेच्या कृषी विकास अधिकाऱ्याला अथवा जिल्हा शल्यचिकित्सकाला अथवा जिल्हाधिकारी यांना, इत्यादींना दूरध्वनीद्वारे अथवा मोबाईलद्वारे अथवा ई-मेलद्वारे अथवा पत्राने तात्काळ कळवावी. त्याचप्रमाणे, बाधित व्यक्तीच्या कुटुंबियांनासुद्धा शेतमालकाने अवगत करावे.
११. शेतमालकाने अथवा शेतमजूरांनी विषारी किटकनाशके लहान मुले अथवा जनावरे यांच्यापासून सुरक्षित ठिकाणी ठेवावीत. तसेच, किटकनाशकांची फवारणी केल्यानंतर, शिल्लक राहिलेले किटकनाशक, किटकनाशकाचे डबे, पॅकिंग, बॉक्स, इत्यादी मटेरिअल काळजीपूर्वक नष्ट करावे अथवा सुरक्षित ठिकाणी ठेवावे.
१२. किटकनाशकांची फवारणी करणाऱ्या शेतमालकाने अथवा शेतमजूरांनी फवारणी दरम्यान अथवा फवारणी पूर्ण झाल्यानंतर साबणाने स्वच्छ हात व तोंड धुतल्याशिवाय काहीही खाऊ अथवा पिऊ नये. फवारणीनंतर साबणाने स्वच्छ आंघोळ करावी. शेतमजूराला संरक्षक किट व साबण पुरविण्याची नैतिक व कायदेशीर जबाबदारी शेतमालकाची आहे.
१३. शेतमालकाने किटकनाशकांची फवारणी करणाऱ्या शेतमजूराची सरकारी दवाखान्यामार्फत वर्षातून किमान एकदा शारिरीक तपासणी करून घ्यावी.
१४. किटकनाशक फवारणी संदर्भात शेतकरी व शेतमजूरांचे प्रबोधन वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, आकाशवाणी, शेतकरी मेळावे, घडीपत्रिका, भिक्तीपत्रे, प्रशिक्षण, शेतकरी मासिक, पिकावरील किडरोग सर्वेक्षण व सल्ला प्रकल्प अंतर्गत किड सर्वेक्षक, किडनियंत्रक, कृषी विज्ञान केंद्रे, भ्रमणध्वनीवरील एसएमएस, दवंडी, इत्यादी माध्यमांद्वारे करण्यासाठी सर्व क्षेत्रीय स्तरावरील अधिकाऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणावर जनजागरण मोहिम हाती घ्यावी.
१५. जनजागरण मोहिम राबविण्याकरीता कृषी विद्यापीठातील शास्त्रज्ञांची, कृषी महाविद्यालयातील प्राध्यापकांची, किटकनाशक कंपन्यांच्या असोसिएशनची, किटकनाशक कंपन्यांची, शासकीय व खाजगी संबंधित

- संशोधन संस्थांची, किटकनाशक कंपन्यांचे डिलर्स व विक्रेते यांची, लोक प्रतिनिधींची मदत घेण्यात यावी.
१६. सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अधिपत्याखालील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये येथे अँट्रोपीन सारखी विषबाधा उतरवणारी औषधे, तसेच, अन्य उपचार सुविधा, संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी उपलब्ध करून घेऊन ठेवावीत.
१७. तत्कालीन, कृषी व सहकार विभाग शासन अधिसूचना क्रमांक : एसीटी-१७७६ /१९०९७/ ५-अ, दिनांक १६/५/१९८० अन्वये **(सोबत अधिसूचनेची प्रत व त्यासोबतचे सहपत्र जोडण्यात आलेले आहे)** प्राधिकृत करण्यात आलेल्या जिल्हा प्रशासनातील शासकीय अधिकाऱ्यांनी सदर अधिसूचनेसोबत जोडलेल्या नमुन्यात मासिक अहवाल प्रशासनातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना व शासनाला सादर करण्याची दक्षता घ्यावी.
१८. क्रॉपसॅप योजनेअंतर्गत स्कॉऊट्स व कृषी सहाय्यक, पर्यवेक्षक, मंडळ कृषी अधिकारी, तालुका कृषी अधिकारी आणि जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी यांनी किट व किड रोगाबाबत सतत सर्वेलन्स करणे अपेक्षित आहे. किटकनाशकां पासून विषबाधा झालेल्या प्रकरणांमध्ये त्यांनीही शेतकऱ्यांकडून माहिती घ्यावी व वरिष्ठांना त्वरित कळवावे.
१९. किटकनाशकांचे नमुने अप्रमाणित आल्यानंतरही संबंधितांवर कायदेशीर कार्यवाही न होण्याच्या प्रकरणांवर जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकाऱ्यांनी व कृषी विकास अधिकारी यांनी स्वतः देखरेख ठेवावी व दोषींवर तातडीने कार्यवाही प्रस्तावित करावी.
२०. किटकनाशक नियम १९७१ च्या नियम क्र. १० (३) (ए) (आय) अनुसार पेस्ट कंट्रोल ऑपरेटर्स यांनी प्रशिक्षण घेऊन परवाना मिळवून किटकनाशकांची फवारणी करण्यासंदर्भातची पध्दती लागू करण्याबाबत शासन स्तरावर कार्यवाही चालू आहे. त्यासंदर्भातील अधिसूचना निर्गमित झाल्यानंतर जिल्हा प्रशासनातील कृषी अधिकाऱ्यांनी त्याप्रमाणे कार्यवाही करावी.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१७१०१२१६५९५००६०१ असा आहे. हे परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(प्रकाश रा. कदम)

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा. मुख्यमंत्र्यांचे प्रधान सचिव, मंत्रालय, मुंबई
२. मा.मंत्री (कृषी) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई

३. मा. राज्यमंत्री (कृषी) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
४. मा.मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य यांचे स्वीय सहायक, मंत्रालय, मुंबई
५. अप्पर मुख्य सचिव (गृह), गृह विभाग, मंत्रालय, मुंबई
६. प्रधान सचिव (कृषी) यांचे स्वीय सहायक, मंत्रालय, मुंबई
७. प्रधान सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई
८. प्रधान सचिव, वैद्यकीय शिक्षण व औषधे द्रव्ये विभाग, मंत्रालय, मुंबई
९. सचिव, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय विकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१०. सचिव (वने), महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई
११. सचिव, ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१२. व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र कृषी उद्योग विकास महामंडळ, गोरेगांव, मुंबई
१३. सहसचिव (निविष्ठा व गुणनियंत्रण), कृषी व पदुम विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१४. सर्व उपसचिव, कृषी व पदुम विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१५. सर्व विभागीय महसूल आयुक्त,
१६. आयुक्त (कृषी), कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
१७. सर्व जिल्हाधिकारी
१८. सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषदा
१९. कृषी संचालक (निविष्ठा व गुणनियंत्रण), कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
२०. सर्व कृषी संचालक, कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
२१. सर्व विभागीय कृषी सह संचालक,
२२. सर्व जिल्हा अधीक्षक कृषी अधिकारी,
२३. सर्व जिल्हा परिषदांचे कृषी विकास अधिकारी,
२४. सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी (जिल्हा परिषदा),
२५. सर्व जिल्हा शल्यचिकित्सक,
२६. सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे वैद्यकीय अधिकारी,
२७. सर्व जिल्हयांचे हिक्ताप अधिकारी,
२८. सर्व पोलिस आयुक्त/ पोलिस अधीक्षक,
२९. सर्व क्षेत्रीय (Range) वन अधिकारी,
३०. सर्व गट विकास अधिकारी, जिल्हा परिषदा,
३१. सर्व उपविभागीय कृषी अधिकारी / तालुका कृषी अधिकारी / मंडळ कृषी अधिकारी,
३२. निवडनस्ती, कार्यासन १७-अ

NOTIFICATION

Agriculture and cooperation Department,
Mantralaya Annexe, Bombay-32

Dated: 16th May. 1980

INSECTICIDE ACT,1968

No. Act 1776/19097/5-A. – In exercise of the powers conferred by section 26 of the Insecticides Act, 1968 (46 of 1968) read with Order No. G.S.R.47 (E), dated the 17th February, 1980 of the President of India, the Governor of Maharashtra hereby requires the persons specified in the Schedule hereto to report in the proforma hereto all occurrences of poisoning (through the use or handling of any insecticide) coming within their cognizance to the Chief Plant Protection Officer, Department of Agriculture, Maharashtra State, Central Building, Pune-411 001.

Schedule

Serial Number	Person
1	All District Health Officers Incharge of Zilla Parishads
2	All Civil Surgeons.
3	All Medical Officers Incharge of Primary Health Centres.
4	All Malaria Officers.
5	Police Officers Incharge of Police Stations.
6	All Range Forest Officers.
7	All Veterinary Surgeons (in case of animals).
8	All Registered Medical Practitioners Incharge of Private Hospitals, Pr.Dispensaries and Nursing Homes.
9	All Block Development Officers of Zilla Parishad.
10	All District sub Agriculture Officers.
11	All Agriculture Development Officers, Zilla Parishads.
12	All Sub Divisional Agriculture Officers.
13	All Taluka Agriculture Officers.
14	All Circle Agriculture Officers.

Proforma

Report for the Month of ----- 19

Sr. No.	Numbers of persons/Animals affected	Number of persons/animals died due to poisoning	Cause of poisoning	Remarks
1	2	3	4	5

Date :

Sd/-

Place :

(Name on full with designation)

By order and in the name of the Governor of
Maharashtra.

A.K. Bhagwat
Deputy Secretary to Government.